

บทที่ 2

การสำรวจองค์ความรู้

การวิจัยเรื่อง “การฟื้นฟูวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนของเครือข่ายชุมชนทอผ้าบลพวา อำเภอแก่งหางแมว จังหวัดจันทบุรี” ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิด ทฤษฎี เอกสาร และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องแล้วได้กำหนดกรอบการวิจัยดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชน
2. แนวคิดเกี่ยวกับระบบแลกเปลี่ยนชุมชน
3. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชน

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้ก่อตัวเป็นรูปเป็นร่างตั้งแต่ทศวรรษที่ 2520 เป็นต้นมา และมีการจัดระบบจัดความสำคัญมากขึ้นในทศวรรษที่ 2524 โดยการสรุปประสบการณ์การทำงานพัฒนาของกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ซึ่งแต่เดิมเป็นการทำงานที่มีลักษณะเป็นหน่วยสังคมสงเคราะห์ กล่าวคือ ยังคงมีกระบวนการทัศน์เดิม ๆ ที่ว่าชาวบ้านขาดอะไรก็เอาสิ่งที่เขาไปให้ เช่น ชาวบ้านจน ไม่มีเงินและเป็นหนี้ นักพัฒนาเข้าไปส่งเสริมการจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์ หลังการจัดตั้งเสร็จก็ออกจากหมู่บ้านปล่อยให้มีการดำเนินงานเอง ผลก็คือกลุ่มออมทรัพย์ที่ตั้งไม่มีการดำเนินการต่อ เพราะไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้าน จากประสบการณ์การทำงานพัฒนาดังกล่าว กลุ่มองค์กรพัฒนาชุมชน ได้แลกเปลี่ยนปัญหาซึ่งกันและกัน พร้อมทั้งพยายามเสนอทางออกการพัฒนาต่าง ๆ ประกอบกับการเกิดแนวคิด “ท้องถิ่นนิยม” (Localism) ซึ่งเป็นแนวคิดในการศึกษาท้องถิ่นที่ให้ความสำคัญกับคน องค์ความรู้ มุมมองเกี่ยวกับความจริง คุณค่าทางจริยธรรมและกฎหมายของคนในท้องถิ่นที่แตกต่างกัน วิถีชีวิต ค่านิยม ความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนา ดำเนินนิทาน โลกทัศน์ ประวัติศาสตร์ความเป็นมา สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ความสัมพันธ์ของคนในท้องถิ่น เป็นการยกย่องส่งเสริมแบบแผนการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ถือได้ว่าเป็นการปรับกระบวนการทัศน์ใหม่ของนักพัฒนา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กลุ่มนักพัฒนาองค์กรเอกชน การพัฒนาตามแนวคิดท้องถิ่นนิยมได้ปรับเปลี่ยนตามยุคสมัยและเกิดเป็น “แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน” (Community Culture) แนวคิดนี้ให้ความสำคัญกับชาวบ้าน เชื่อว่าชาวบ้านมีศักยภาพในการพัฒนาตนเอง และเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาชุมชน ทั้งนี้การพัฒนาจะอยู่บนพื้นฐานวัฒนธรรมของชุมชนที่เป็นตัวกำหนดแบบแผน เน้นการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในกระบวนการพัฒนา

ที่สามนี้มักไม่มีการพูดถึง จึงทำให้มองไม่เห็นประวัติศาสตร์และคุณค่าของการต่อสู้ของประชาชนในการศึกษาวัฒนธรรมจึงจำเป็นต้องกระทำเป็นสองส่วนดังนี้ หนึ่ง ค้นหาคุณค่าทั้งหมดที่ประชาชนสั่งสมสืบทอดมา และสอง ค้นหากระบวนการในการปรับหรือสร้างคุณค่าใหม่ของประชาชนอันเป็นผลมาจากการปะทะกับคุณค่าจากฝ่ายผู้มีอำนาจซึ่งอาจรับบ้าง ปฏิเสธบ้าง ผสมผสานบ้าง เกิดเป็นสิ่งใหม่ขึ้นมาบ้าง หากสามารถมองเห็นเช่นนี้แล้วจะทำให้เราพบพลังหรือการเคลื่อนไหวของชุมชนหรือการพัฒนาของประชาชนเอง ดังนั้นบุญเทียนจึงมองว่าวัฒนธรรมของชาวบ้านมีความเคลื่อนไหวและมีการผลิตซ้ำอยู่ตลอดเวลา โดยมีความสัมพันธ์กับวิถีการผลิตที่เปลี่ยนแปลงไปของชุมชน อย่างเช่น ในปัจจุบันที่วิถีการผลิตและวัฒนธรรมแบบทุนนิยมเข้าไปถึงหมู่บ้านก็เกิดการปะทะและการทำลายวัฒนธรรมของชาวบ้าน (บุญเทียน ทองประสาน, 2530, หน้า 90) ซึ่งสอดคล้องกับ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา (2541, หน้า 258-259) ที่ว่าเมื่อประมาณ 20 ปีมาแล้วมีการเปลี่ยนแปลงในอัตราที่รวดเร็วยิ่งขึ้นในสังคมไทย เกิดปัญหาว่าที่ดินทำกินลดลงโดยเฉพาะพื้นที่ใกล้เมือง ฐานทางด้านทรัพยากรของชุมชนหมู่บ้านเริ่มสั่นคลอน ชาวนาไร่ที่ดินเพิ่มขึ้น ชาวนาทั้งผู้ชายผู้หญิงและเด็กต้องออกไปทำงานนอกชุมชน ภายในชุมชนเองเริ่มเกิดการแบ่งแยกชนชั้น ซึ่งอาจนำไปสู่การขัดแย้งกันเองภายในชุมชน มีความหวังไข่มากขึ้นในประเทศว่า การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจกำลังทำลายชุมชนหมู่บ้าน ทำลายชาวบ้าน ทำลายวัฒนธรรมของชาวไทย อย่างไรก็ตามนักพัฒนาเอกชนรวมทั้งปัญญาชนท้องถิ่นจำนวนมากได้ค้นพบว่า แม้เศรษฐกิจหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไปเข้าอยู่ภายใต้กระแสหลักของระบบทุนนิยม แต่วิญญาณของหมู่บ้านยังคงดำรงอยู่ยังเป็นอิสระอยู่ พวกเขามีข้อสรุปว่า ในเมืองไทยการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเมืองภายนอกแม้ยิ่งใหญ่ แต่ตราบเท่าทุกวันนี้ ไม่ได้มีพลังพอที่จะเปลี่ยนวิญญาณของชุมชนหมู่บ้าน งานวิจัยชิ้นนี้ยืนยันข้อสรุปเหมือนกันกับนักพัฒนาเอกชนและปัญญาชนแห่งท้องถิ่นว่า ทุนนิยมยังไม่ได้ขยายอิทธิพลในลักษณะปฏิวัติระบบของหมู่บ้าน การดำรงอยู่ของระบบกสิกรรม และระบบการนึกคิดแบบหมู่บ้านทำให้ชุมชนหมู่บ้านยังคงอยู่ในระดับและในรูปแบบต่าง ๆ แม้ถูกเอารัดเอาเปรียบจากรัฐและนายทุน ระบบกสิกรรมและโลกทัศน์ของชุมชนหมู่บ้านทำให้ยังคงมีกิจกรรมทางประเพณี ทางศาสนา และทางเศรษฐกิจที่ไม่รองรับทุนนิยม กิจกรรมเหล่านี้อาศัยคุณค่าแห่งน้ำใจและความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เช่นการร่วมกันทำบุญ การให้กู้ยืมอย่างอะลุ่มอล่วย การแลกของกับของระหว่างชาวบ้าน และการก่อตั้งกลุ่มพลังรูปแบบต่าง ๆ ในหมู่บ้าน ระบบวิธีคิดของชุมชนลดทอนผลของกระบวนการแบ่งแยกชนชั้น (Class Differentiation) และช่วยให้การสร้างเครือข่ายโยงใยระหว่างชุมชนทำได้ง่าย

บำรุง บุญปัญญา มีความคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชนอยู่ 3 เรื่องคือ (1) เรื่องวัฒนธรรมสองกระแส (2) เรื่องพึ่งตนเอง (3) เรื่องบทบาทคนชั้นกลาง บำรุงเริ่มมีความคิดว่า มีวัฒนธรรม

อยู่สองกระแสตั้งแต่ พ.ศ. 2521 เขาเป็นนักพัฒนาคนแรกนอกองค์กรคาทอลิกที่เริ่มคิดเรื่อง
วัฒนธรรมชุมชน ในสมัยนั้นยังไม่มีชื่อเรียกวัฒนธรรมแต่ละกระแส เหตุที่มีความคิดนี้ก็เพราะ
เขาได้ออกไปทำงานพัฒนาชนบทที่จังหวัดชัยนาทในโครงการของมูลนิธิบูรณะชนบทใน
พ.ศ. 2523 ได้มีการพูดคุยกันระหว่างนักพัฒนาถึงการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมสองกระแสที่ชนบท
กระแสที่หนึ่งเรียกว่า “วัฒนธรรมชาวบ้าน” อีกกระแสหนึ่งคือ วัฒนธรรมทุนนิยม (ฉัตรทิพย์
นาถสุภา, 2541 ก, หน้า 175)

วัฒนธรรมชาวบ้านมีความเป็นอิสระจากวัฒนธรรมของคนชั้นกลางและคนชั้นสูง
สัมพันธ์กับวิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับธรรมชาติ อยู่กับการใช้แรงงานและชุมชนเครือญาติ ชุมชน
หมู่บ้าน “เป็นรูปแบบของสังคมที่มีอายุยืนนานมากกว่าเพื่อน ไม่ว่าธรรมชาติข้างนอกจะเป็น
อย่างไรจะเปลี่ยนแปลงไปเช่นไรความเป็นหมู่บ้านหรือเป็นชุมชนคงทนมาหลาย ๆ ร้อยปี
สี่ห้าร้อยปี ความเป็นอยู่ที่สืบช่วงกันมาเป็นเวลาอันยาวนานลักษณะเช่นนี้คือ ลักษณะที่เรียกว่ามัน
เป็นสังคมในตัวของมันเอง ฉะนั้นเมื่อเราคิดถึงจุดนี้ที่สังคมเป็นตัวของตัวเองมานานเช่นนี้
ก็แสดงว่าต้องเป็นสังคมที่มีเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรมที่เป็นอิสระ” (บุญเพรง บ้านบางพูน,
2527 ก, หน้า 73) ชุมชนหมู่บ้านจึงมีระบบความเชื่อ-และวิถีการพัฒนาที่เป็นอิสระของตนเอง
อยู่แล้วแต่แนวพัฒนาการทางเศรษฐกิจที่ประเทศไทยยึดถืออยู่นั้นเป็นแนวความคิดที่มาจาก
ภายนอกประเทศซึ่งประสานเข้ากับอำนาจรัฐภายในประเทศ (บุญเพรง บ้านบางพูน, 2527 ข,
หน้า 28-30) เป็นแนวพัฒนาแบบทุนนิยม “เพื่อสนองความต้องการของฝรั่งทั้งสิ้น เราเป็นฝ่ายเสีย
ประโยชน์จากการพัฒนานี้ ยิ่งพัฒนายิ่งจนลงพวกที่ร่ำรวยขึ้นนอกจากฝรั่งแล้ว ก็คือพวกที่หากิน
กับฝรั่ง ซึ่งก็มีจำนวนน้อย” (บุญเพรง บ้านบางพูน, 2527 ค, หน้า 17) คนจำนวนน้อยนี้คือ
“คนกรุงเป็นพวกผู้คิดเงินแดงตามกันฝรั่ง”

บำรุง บุญปัญญา จึงเสนอว่าให้เปลี่ยนแนวทางการพัฒนาใหม่ ให้ชาวบ้านกลับไป
พึ่งตัวเองเลียนแบบที่เคยทำมาในอดีต เริ่มจากการเป็นตัวของตัวเองในทางความคิด มองเห็น
เอกลักษณ์ของตัวเอง “การได้สำนึกที่จะเป็นตัวของตัวเองเป็นสำนึกที่จะบอกได้ว่าที่คนมาให้เรา
ปลุกนั้น ปลุกนี้ จุดมุ่งหมายของเขายู่ที่เพียงให้เขามาข่มแรงงานของเรา กิจกรรมที่เราทำอยู่
หลักใหญ่นี้ก็เพื่อผลประโยชน์ของคนอื่นเท่านั้น อันเป็นการยอมรับเป้าหมายเศรษฐกิจแห่งชาติ
มาทำลายเศรษฐกิจชุมชน” (บุญเพรง บ้านบางพูน, 2527 ก, หน้า 73-74) ชาวบ้านควรทำแต่พอกิน
เป็นหลัก ทำการผลิตในขนาดที่เหมาะสม ใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก “สลัดพันธนาการแห่ง
การพึ่งพา พันธนาการแห่งระบบตลาด กลับไปสู่การพึ่งตนเองให้ได้” (บุญเพรง บ้านบางพูน,
2527 ง, หน้า 74) แม้ระดับประเทศก็ควรมีนโยบายพึ่งตนเองในประเทศด้วยเหมือนกัน คือ
เปลี่ยนจากวัตถุประสงค์การผลิตเพื่อส่งออกเป็น “การผลิตเพื่อให้ทุกคนมีกินมีใช้แล้วค่อยเอา

ส่วนที่เหลือส่งออก” (บุญเพรง บ้านบางพูน, 2527 ข, หน้า 70) รัฐบาลจึงควรใช้ “เศรษฐกิจชาตินิยม” (บุญเพรง บ้านบางพูน, 2527 ค, หน้า 71) ส่งเสริมอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้า อุตสาหกรรมแปรรูป อุตสาหกรรมที่มารองรับการเกษตรกรรม ไม่ใช่อุตสาหกรรมที่มาจากต่างประเทศ อุตสาหกรรมขนาดเล็กย่อม แต่ในทัศนะของบำรุง นโยบายเศรษฐกิจชาตินิยมถูกคุมกำเนิคมตลอดไม่สามารถเติบโตได้ในสังคมไทย เพราะมีผู้เสียประโยชน์คอยขัดขวางเต็มที่ (บุญเพรง บ้านบางพูน, 2527 ก, หน้า 71)

ปัญหาสุดท้ายของบำรุงก็คือ ในการผลักดันแนวทางวัฒนธรรมชุมชน คนชั้นกลางโดยเฉพาะนักพัฒนาควรจะมีบทบาทอย่างไร บำรุงเสนอว่าคนชั้นกลางมีหน้าที่แลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับชาวบ้าน ไม่ใช่การครอบงำชาวบ้านทางความคิด ในทัศนะของบำรุงคนชั้นกลางมีหน้าที่ 3 ประการ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2541, หน้า 177) คือ (1) นำวัฒนธรรม ความรู้ และระบบความคิดของชาวบ้านมาเผยแพร่ในหมู่นักชั้นกลางให้มากขึ้นในสังคม (2) นำเอาทรัพยากรสังคมในเมืองไปให้ชนบทมากขึ้น (3) คัดค้านการบีบบังคับของรัฐที่กระทำต่อหมู่บ้าน เพราะฉะนั้นในความคิดของบำรุงระบบในอุดมคติคือระบบที่ประสานคนชั้นกลางหรือกระฎุมพีกับชาวบ้าน “เราไม่ปฏิเสธแนวคิดคนชั้นกลาง แต่ว่าคนชั้นกลางก็ไม่ควรปฏิเสธแนวคิดซึ่งเป็นอิสระของชาวบ้านว่าเขามีอยู่ด้วย” บำรุง บุญปัญญาเกรงว่า คนชั้นกลางจะถือสิทธิในการเป็นผู้นำแต่เพียงผู้เดียว เขาต้องการเปลี่ยนบทบาทคนชั้นกลางขึ้นมาสู่มิติใหม่ คือที่เป็นอยู่ในขณะนี้เป็นการรับความคิดเห็นตะวันตกเข้ามา อุดมการณ์ของบำรุงมีลักษณะเป็นอนาธิปไตยนิยม (Anarchism) ต่อต้านรัฐ ผนึกกำลังคนหลายชั้นต่อต้านรัฐบาลแบบเดิม แต่ต่อต้านทุนนิยมแต่เฉพาะบางประเภท (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2541, หน้า 177)

อภิชาติ ทองอยู่ มีแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนโดยเน้นลักษณะคุณค่าทางจริยธรรมของวัฒนธรรมพื้นบ้าน มากกว่าการเสนอให้ต่อต้านวัฒนธรรมของรัฐและของระบบทุนนิยม อภิชาติ มีความคิดเห็นเช่นเดียวกับบำรุง บุญปัญญาว่าวัฒนธรรมมี 2 กระแส ชาวบ้านมีวัฒนธรรมอันเป็นอิสระของเขาเองมาแต่โบราณกาลเรียกว่า “วิถีแห่งหมู่บ้าน” (อภิชาติ ทองอยู่, 2528, หน้า 4) และวัฒนธรรมนี้ยังดำรงอยู่ในปัจจุบันในสถาบันหมู่บ้าน อภิชาติ ทองอยู่พยายามพิสูจน์ว่า “วิถีแห่งหมู่บ้าน” ยังดำรงอยู่โดยเปรียบเทียบให้เห็นว่ามนุษย์เราอาจมีพฤติกรรมบางอย่างโดยในใจจริงมิได้นิยมสิ่งนั้น เหมือนกับชาวบ้านที่ต้องรับระบบทุนนิยมแต่ในความเป็นจริงชาวบ้านได้ต่อต้านระบบทุนนิยมเขาต่อต้าน (อภิชาติ ทองอยู่, 2526, หน้า 92) อภิชาติ ทองอยู่สรุปว่าชาวบ้านอยากสะสอตรวจสอบอย่างในปัจจุบันแต่อยากให้วัฒนธรรมดำรงอยู่ของชีวิตและสังคมแบบเก่าที่มี

ศีลธรรมมีคุณธรรมและเอื้ออารีต่อกัน (อภิชาติ ทองอยู่, 2526, หน้า 74) นอกจากนี้ภายในหมู่บ้าน ยังไม่มีการแตกแยกออกเป็นชนชั้น โดยเฉพาะในแง่จิตสำนึก ชุมชนหมู่บ้านยังเป็นเอกลักษณ์ของตัวเองทั้งในแง่สังคมและวัฒนธรรม มีความสัมพันธ์กันในระบบ หมู่บ้านยังไม่แตกสลาย อภิชาติ ไม่เห็นด้วยกับนักวิชาการบางท่านว่า ในหมู่บ้านกระบวนการแบ่งแยกชนชั้นดำเนินไปถึงขั้นที่สมาชิกขัดแย้งกันและสมาชิกที่ร่ำรวยกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบภายนอก จนทำให้หมู่บ้านไม่สามารถรักษาความเป็นระบบของตัวเองไว้ได้แล้ว (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2541, หน้า 178)

การพัฒนาในทัศนะของอภิชาติ ทองอยู่ คือ การสืบทอดวัฒนธรรมชุมชนอันดีงามนี้ให้ชาวบ้านค้นหาทางออกในงานพัฒนาด้วยตนเอง (อภิชาติ ทองอยู่, 2527, หน้า 19) ไม่มีความจำเป็นใด ๆ ที่จะต้องสยบยอมกับวัฒนธรรมใหม่ นึกแบบแผนอันงดงามของสังคมแม่บทเราทิ้งไปพร้อมกับสร้างภาพอันพราวแวววอดของคุณค่าชีวิตอันแท้จริงและคุณธรรมให้ตกต่ำลง (อภิชาติ ทองอยู่, 2526 ง, หน้า 135) ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2541, หน้า 179) ได้สรุปแนวคิดของอภิชาติ ทองอยู่ ซึ่งเห็นว่า แนวการพัฒนาที่ถูกต้องคือการพึ่งตนเองทั้งทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม สิ่งนี้ชาวบ้านมีมาแต่เดิมแล้ว แต่เขากำลังจะสูญเสียไป

ประเวศ วะสี มีแนวคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชนเด่นอยู่ 3 ประการคือ

1. **ต่อต้านรัฐ** ประเวศเห็นว่ารัฐหรือระบบราชการจะทำงานไม่สำเร็จเพราะระบบราชการสร้างมาเพื่อปกครองและควบคุมเพื่อเก็บภาษี เป็นระบบรวมศูนย์อำนาจ บังคับบัญชาตามแนวตั้ง ระบบราชการไม่เข้าใจชุมชนชนบท รัฐไทยออกกฎระเบียบมากมาย กฎระเบียบเหล่านี้มัดประเทศ ทำให้เป็นอัมพาต เป็นอุปสรรคต่อการริเริ่มใหม่ ๆ ปิดกั้นประชาธิปไตย และการมีส่วนร่วมของประชาชน ประเทศไทยเป็นประเทศราชการมากเกินไปอะไร ๆ ก็ต้องให้ทางราชการรับรองจึงจะถือว่าใช้ได้ระบบราชการครอบงำการแก้ไขโดยการเลือกผู้แทนอย่างเดียวไม่เพียงพอ แต่จะต้องกระจายอำนาจบริหารไปสู่ชุมชน ประเวศเสนอว่ายุทธศาสตร์ที่สำคัญคือ “ลดอำนาจของข้าราชการลง อย่าให้ขึ้นไปถึงชุมชน ให้ชุมชนมีสิทธิมีเสียงที่จะวางแผนที่จะตัดสินใจ ที่จะลงมือทำอะไรซึ่งเขาจะทำได้มากมาย” เป็นการโอนอำนาจคืนไปให้ประชาชนให้ชุมชน (ประเวศ วะสี, 2527, หน้า 33-36)

2. **ส่งเสริมชุมชน** องค์ที่ต่อต้านรัฐที่มีพลังที่สุดมาแต่ครั้งโบราณกาลคือชุมชน นี่คือนักคิดที่สำคัญของประวัติศาสตร์ไทย ประเวศกล่าวว่า “ประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติย้อนหลังไปเนิ่นนานหาว่ามีรัฐบาล ไม่มีแต่เอกชนเท่านั้นที่ทำงานหาเลี้ยงและพัฒนาตนเองและพัฒนาตนเอง” (ประเวศ วะสี, 2527, หน้า 4-5) ในทัศนะของประเวศควรส่งเสริมให้ชุมชนชนบทมีความเข้มแข็ง คือมีเบญจขันธ์อันได้แก่ (ประเวศ วะสี, 2531, หน้า 6) (ก) จิตใจที่มีธรรมะขยันหมั่นเพียรและสันโดษ (ข) แบบแผนการผลิตเป็นแบบผลิตเพื่อกินเองเป็นเกษตรผสมผสาน (ค) สมดุลกับ

ธรรมชาติแวดล้อม (ง) พึ่งตนเองทางเศรษฐกิจไม่ต้องพึ่งพาภายนอก (จ) มีชีวิตชุมชน มีสถาบันครอบครัวและวัดและวัฒนธรรมชุมชนแห่งการช่วยเหลือพึ่งพากัน ชุมชนชนบทนี้จะพัฒนาความรู้ความสามารถจากความรู้เดิมที่เรียกว่าภูมิปัญญาชาวบ้านหรือปรีชาญาณท้องถิ่น ผสมเข้ากับวิชาการสากลการผสมผสานเชื่อมโยงวัฒนธรรมชุมชนเข้ากับวัฒนธรรมสากลเป็นกลวิธีที่สำคัญในการพัฒนาอย่างสมดุลและมีประสิทธิภาพ (ประเวศ วะสี, 2530, หน้า 184) นอกเหนือจากชุมชนประเวศ วะสีเสนอให้องค์กรพัฒนาเอกชนมีบทบาทมากขึ้น เพราะองค์กรเหล่านี้เข้าไปสู่ชุมชนโดยเคารพชุมชน ต้องอ่อนน้อมเพราะว่าไม่มีอำนาจ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2541, หน้า 181) ได้สรุปความคิดของประเวศ วะสี ว่าการเสนอให้ประชาชนรวมตัวกันเป็นกลุ่มและองค์กรย่อย ๆ เพื่อช่วยเหลือและสร้างความเข้มแข็งให้สมาชิกแต่ละคนเองและองค์กรเหล่านี้อาจปรากฏในรูปชุมชน หมู่บ้าน องค์กรพัฒนาเอกชน หรือกลุ่มทางปัญญา ความสัมพันธ์ภายในกลุ่มและระหว่างกลุ่มเป็นแบบเท่าเทียมกัน ควรลดอำนาจและหน้าที่ของรัฐลง แล้วนำเอาอำนาจและหน้าที่นั้นกลับคืนมาที่องค์กรเหล่านี้ ซึ่งเมื่อหน้าที่เหล่านี้กลับเป็นขององค์กรย่อยแล้วก็อาจไม่ต้องใช้อำนาจแล้วก็ได้

3. ให้มีศาสนาธรรม โดยเฉพาะพุทธศาสนาในการพัฒนาทั้งทางจิตใจและสิ่งแวดล้อมควบคู่กันไป มีคุณธรรมและจริยธรรมเป็นฐานที่หนาแน่น หากปราศจากฐานคุณธรรมและจริยธรรมแล้ว ก็ไม่อาจพัฒนาเพื่อประชาชนจริงๆ ได้ เพราะมนุษย์จะพัฒนาแบบส่งเสริมตัวเอง เห็นแก่ตัวมีกิเลสตัณหาซึ่งจะบดบังปัญญาและความดี ศาสนาพุทธที่บริสุทธิ์ส่งเสริมจริยธรรมและคุณธรรม มีคำสอนประกอบด้วย สติ สมาธิ และปัญญา สติคือ การกินน้อย ใช้น้อยหรือการลดวัตถุนิยมลงสมาธิคือจิตที่สงบ ถ้าจิตสงบแล้วมนุษย์ก็เปลี่ยนแปลงพฤติกรรมให้ดีขึ้นได้ ปัญญาคือความรู้ของสรรพสิ่ง การพัฒนาที่มีองค์ประกอบของสติ สมาธิและปัญญาจึงเป็นการพัฒนาที่สมบูรณ์ คือพัฒนาทางจิตใจด้วย ประเวศ วะสี เสนอให้ชุมชนรับศาสนาเป็นองค์ประกอบในวัฒนธรรมสร้างเป็นชุมชนธรรมนิยม หมายความว่าประเวศนำเอาศาสนาพุทธ ซึ่งเดิมเป็นวัฒนธรรมของรัฐมาตีความหมายใหม่ แล้วให้ทำหน้าที่รักษาความรักใคร่ปรองดองทั้งในชุมชนและสังคม ใช้ฝึกสมาธิของชุมชน เพื่อให้ชุมชนมีเอกลักษณ์มีความเข้มแข็งซึ่งเท่ากับต่อต้านรัฐไปในตัว อีกทั้งใช้ต่อต้านความโลภ การเห็นแก่ตัวและการเอารัดเอาเปรียบ ซึ่งเป็นผลของการพัฒนาแบบทุนนิยม วัฒนธรรมชุมชนของประเวศ วะสี จึงเป็นวัฒนธรรมของหมู่บ้านบวกด้วยศาสนาพุทธ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2541, หน้า 181-182)

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2541, หน้า 182-183) ได้เปรียบเทียบปัญญาชนทั้ง 4 ท่าน และได้แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ บำรุง บุญปัญญาและ อภิชาติ ทองอยู่ มีความคิดแบบชาวบ้านแท้ ชื่นชมวัฒนธรรมของชาวบ้านที่ไม่ต้องมีสิ่งใดเจือปน องค์กรประชาชนรับทราบและซาบซึ้งในวัฒนธรรม

และจรรโลงให้คงอยู่ต่อไปก็เพียงพอแล้ว ส่วนบาทหลวงนิพจน์ เทียนวิหารและนายแพทย์ประเวศ ฐะลี เสนอให้ผสมวัฒนธรรมของชาวบ้านกับศาสนา ในกรณีของบาทหลวงนิพจน์ เทียนวิหาร ปัญญาชนจะนำเอาแนวคิดศาสนาคริสต์ผสมกับความเชื่อท้องถิ่น ส่วนในกรณีของ นายแพทย์ ประเวศ ฐะลี ปัญญาชนและพระจะประสานศาสนาพุทธกับความเชื่อของชาวบ้าน และเมื่อ เปรียบเทียบภายในแต่ละกลุ่มเราก็ยังจะเห็นความแตกต่างกันบ้างระหว่างนักคิดในแต่ละคู่ เปรียบเทียบความคิดของบารุง บุญปัญญาและอภิชาติ ทองอยู่ อภิชาติ ทองอยู่มีความชื่นชมชุมชน หมู่บ้านและวัฒนธรรมของชาวบ้านมากที่สุด เขาให้รายละเอียดวิถีชีวิตและความคิดของชาวบ้าน ได้ดีที่สุด เขาคิดว่าทำอย่างไรจะรักษาค่านิยมความดีงามไว้ในหมู่บ้าน บารุง บุญปัญญาต้องการให้ ชาวบ้านรักษาวัฒนธรรมพื้นบ้านเพื่อชนิกกำลังต่อรองกับพ่อค้าและรัฐ และต้องการชักจูงให้ชน ชั้กลางยอมรับวัฒนธรรมชุมชนเป็นวัฒนธรรมของตนด้วย ส่วนระหว่างบาทหลวงนิพจน์ เทียนวิหารกับนายแพทย์ประเวศนั้น ข้อเสนอของบาทหลวงนิพจน์ เทียนวิหารมองมาจากข้างใน ชุมชน เกิดจากการคลุกคลีกับชาวบ้านมากกว่าของนายแพทย์ประเวศ ฐะลี แม้จะมีส่วนผสมของ ทฤษฎี เทวศาสตร์ศาสนาคริสต์ แต่ก็ เป็นเทวศาสตร์ที่ยอมรับวัฒนธรรมท้องถิ่น และถือว่าพระเจ้า ปราบกฎในวัฒนธรรมท้องถิ่น ส่วนนายแพทย์ประเวศไม่ได้ทำงานยาวนานในชนบทกับชาวบ้าน ข้อเสนอของเขาจึงมีแนวคิดในลักษณะผู้หวังดีและเห็นอกเห็นใจชาวบ้านจากภายนอก ข้อเสนอของ เขาได้ผลในแง่เรียกร้องให้คนชั้นกลางและชั้นสูงกังวลในปัญหาและความรู้สึกของคนชนบท มากกว่าจะเป็นการกระตุ้นเพื่อรวบรวมพลังของชาวบ้าน

แนวคิดเกี่ยวกับระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

การแลกเปลี่ยนโดยทั่วไปตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันสามารถแบ่งออกเป็น 3 ระบบด้วยกัน คือ ระบบแลกเปลี่ยนแบบของต่อของ ระบบแลกเปลี่ยน โดยใช้เงินตรา ระบบแลกเปลี่ยนโดยใช้ เครดิต การแลกเปลี่ยนทั้ง 3 ระบบมีสาระสำคัญดังนี้ (จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2541, หน้า 12)

1. ระบบการแลกเปลี่ยนแบบของต่อของ (Barter System) ในสมัยก่อนมนุษย์มีสังคมที่ อยู่ในวงแคบ ๆ แบบครัวเรือน มีการผลิตสิ่งของทางการเกษตรเป็นพื้นฐาน เพื่อนำมาใช้บริโภค สำหรับสมาชิกในครอบครัว เมื่อผลิตผลที่ได้มาบริโภคมีมากพอที่จะแบ่งปัน ก็จะนำไปจนใจ แก่เพื่อนบ้านใกล้เคียงอันเป็นลักษณะของการอาศัยพึ่งพาและช่วยเหลือเผื่อแผ่ซึ่งกันและกันเป็นต้น เหตุแห่งการแลกเปลี่ยนสิ่งของกันโดยไม่รู้ตัว เมื่อคนเรามีความต้องการในสิ่งของนอกเหนือจาก ที่มีอยู่ ก็จะนำผลิตผลของตนไปขอแลกกับสิ่งของที่ตนเองต้องการ ในการแลกเปลี่ยนกันนั้น ไม่ได้ คำนึงถึงความได้เปรียบ เสียเปรียบ แต่มุ่งในเรื่องของความพึงพอใจระหว่างกัน

2. ระบบแลกเปลี่ยนโดยใช้เงินตรา (Money System) เป็นการกำหนดสื่อกลางขึ้นสำหรับใช้ในการแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างกัน สิ่งที่กำหนดเป็นสื่อกลางนี้เรียกว่า “เงิน” ซึ่งมีความหมายคือ เป็นสิ่งที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวาง เพื่อใช้ในการชำระสินค้าและการปลดปล่อยพันธะทางธุรกิจ เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน คุณสมบัติของเงินมีดังนี้

- 2.1 เป็นที่ยอมรับของสังคมทั่วไป
- 2.2 เป็นของที่ค่าหาได้ยาก และมีค่ามากพอที่จะใช้ทำเป็นเงินได้
- 2.3 มีความคงทนถาวร ไม่สึกหรองง่าย เพราะจะต้องใช้หมุนเวียนแลกเปลี่ยนและเปลี่ยนมือกันไปเป็นเวลานาน
- 2.4 เป็นสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน มีขนาด น้ำหนักที่เท่ากัน
- 2.5 เป็นสิ่งของที่รู้จักกันทั่วไป คือใครมองเห็นก็รู้จัก
- 2.6 เป็นสิ่งของที่มีมูลค่าคงที่มีมูลค่าที่สามารถเก็บรักษาไว้ได้ โดยมูลค่าไม่เปลี่ยนแปลง

- 2.7 เป็นสิ่งของที่สามารถแบ่งเป็นหน่วยค่าย่อย ๆ ได้
- 2.8 เป็นสิ่งของที่สามารถขนย้ายได้ง่ายมีน้ำหนักไม่มาก สะดวกสบายในการที่จะนำติดตัวไปในที่ต่าง ๆ ได้ง่าย

หน้าที่ของเงินประกอบไปด้วย

เป็นสื่อกลางสำหรับการแลกเปลี่ยน (Medium of Exchange) คือเงินช่วยอำนวยความสะดวกในการแลกเปลี่ยนสินค้าหรือบริการ ก่อให้เกิดการเข้าใจได้อย่างถูกต้องและเกิดความพึงพอใจระหว่างกัน รวมทั้งทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าทางด้านเศรษฐกิจและสังคม

เป็นเครื่องวัดมูลค่าระหว่างของ (Measure of Value) คือสิ่งที่ใช้ในการเปรียบเทียบมูลค่าของสินค้าหรือบริการออกมาเป็นหน่วยเงินของแต่ละประเทศ มูลค่าของสิ่งของอยู่ในรูปของราคาสินค้าหรือบริการนั้น ๆ

เป็นเครื่องเก็บรักษามูลค่า (Store of Value) คือการที่สิ่งของบางอย่างไม่สามารถที่จะเก็บรักษาไว้ได้ เพราะอาจเสื่อมค่าได้ แต่สิ่งที้นำมาใช้ทำเป็นเงินจะสามารถรักษามูลค่าไว้ได้อย่างคงตัวในระยะเวลายาวนาน เงินจึงเป็นเครื่องสะสมมูลค่าได้เป็นอย่างดี

เป็นมาตรฐานในการชำระหนี้ (Standard of Payment) คือ เงินช่วยอำนวยความสะดวกในการชำระหนี้ทั้งในปัจจุบันและอนาคตโดยมีมูลค่าที่คงตัวไม่เปลี่ยนแปลงตามมูลค่าที่ปรากฏอยู่บนเงินนั้นซึ่งสามารถแบ่งชนิดของเงินสามารถแบ่งออกได้เป็น

1. เงินมาตรฐาน (Standard Money) คือเงินที่ทำด้วยโลหะซึ่งมีค่าและหาได้ยาก ใช้เป็นมาตรฐานในการแลกเปลี่ยนเพราะเป็นเงินที่มีมูลค่าเต็มตัว (Full Body Money)

1.1 เงินมาตรฐานที่มีมูลค่าเต็มตัว หมายถึง เงินที่มีมูลค่าเท่ากับปริมาณของเนื้อโลหะที่นำมาจัดทำ มูลค่าของเงินก็อาจต่างกันเล็กน้อยตามมูลค่าของโลหะที่นำมาผสมเท่านั้น

1.2 เงินกระดาษหรือบัตรแทนเงิน คือ สิ่งที่ทำขึ้นใช้แทนเงิน โดยมีโลหะหรือทองคำเป็นการประกันมูลค่า

2. เงินเครดิต (Credit Money) คือ สิ่งที่กำหนดขึ้นให้มีมูลค่ามากกว่าสิ่งที่ทำมาใช้ทำเป็นเงินได้แก่

2.1 เงินเครดิตชนิดโลหะ เช่น เหรียญกษาปณ์ ซึ่งผลิตขึ้นโดยโรงงานกษาปณ์ กรมธนารักษ์ กระทรวงการคลัง

2.2 เงินเครดิตชนิดตลาด เช่น ธนบัตร พันธบัตร ซึ่งผลิตขึ้นโดยธนาคารแห่งประเทศไทย

3. ระบบแลกเปลี่ยนโดยใช้เครดิต (Credit System) สิ่งที่ทำมาใช้ในระบบแลกเปลี่ยนของระบบเครดิต คือ “เอกสารเครดิต” ซึ่งมีอยู่ 3 ชนิด คือ

3.1 ตัวสัญญาใช้เงิน (Promissory Note)

3.2 ตัวแลกเงิน (Bill of Exchange)

3.3 เช็ค (Cheque)

ส่วนระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่ศึกษาในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ หมายถึง การที่สมาชิกในชุมชนจัดทำระบบการจัดการเพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการระหว่างสมาชิกด้วยตนเอง (อภิชัย พันธเสน และคณะ, มปป., หน้า 1) เราสามารถแบ่งระบบแลกเปลี่ยนชุมชนออกเป็น 3 ระบบดังนี้

-ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้า หรือบริการ) โดยตรง

-ระบบเงินตราชุมชน/ท้องถิ่น (Local Community Currencies)

-ระบบการแลกโดยใช้เครดิต

1. ระบบการแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้า การแลกเปลี่ยนสินค้า (Barter Trade) เป็นระบบที่เกิดขึ้นง่ายที่สุด ไม่ซับซ้อนและเป็นพื้นฐานของวัฒนธรรมชุมชน ทั้งในรูปแบบของการแบ่งปันการให้ หรือแลกเปลี่ยนระหว่างกันโดยไม่คิดถึงมูลค่าเป็นสำคัญ

การค้าต่างตอบแทนเป็นรูปแบบที่เก่าแก่ที่สุดด้วยการแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงในมูลค่าที่เท่ากันหรือใกล้เคียงกันตามความต้องการของแต่ละฝ่าย โดยไม่ต้องมีการชำระเงินระหว่างประเทศคู่ค้าทั้งสอง แต่ในทางปฏิบัติจริงสินค้าที่จะต้องส่งจะยังไม่มีการส่งออกจนกว่าจะกำหนดสินค้าที่จะต้องแลกเปลี่ยนกันได้ ทำให้ขาดความยืดหยุ่น แต่ก็ยังมีบางประเทศที่ถูกควบคุมเข้มงวดในเรื่องเงินตราระหว่างประเทศมาก ๆ เช่น ประเทศแอฟริกา และลาตินอเมริกาบางประเทศรวมทั้งประเทศที่ต้องพึ่งพาการส่งออกน้ำมันเป็นสินค้าหลัก

การสับเปลี่ยนทางการค้า (Swifth Trade) เป็นรูปแบบการค้าต่างตอบแทนที่มีความซับซ้อนมากที่สุดและเกี่ยวข้องกับคู่สัญญามากกว่า 2 ฝ่าย เป็นการค้าที่มีผู้ซื้อและผู้ขายยินยอมให้บุคคลที่สามเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้อง โดยผู้ขายส่งสินค้าให้ประเทศผู้ซื้อแต่สินค้าของประเทศผู้ซื้อไม่เป็นที่ต้องการจึงส่งสินค้าไปประเทศที่สามชำระค่าสินไหมให้แทน

2. ระบบเงินตราชุมชนเงินตราชุมชน (Community Currency) เป็นการริเริ่มของท้องถิ่นที่ดำเนินการความพยายามให้ประชาชนแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการโดยไม่ต้องใช้เงินทางการ หรือ (Conventional Money) เป็นรูปแบบแผ่นกระดาษที่ท้องถิ่นผลิตขึ้นมาเอง (Local Currency) เงินตราชุมชนที่ทดลองกันทำในพื้นที่ต่าง ๆ ในต่างประเทศ เช่น การใช้เงินชุมชน, คูปอง เป็นต้น (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ และคณะ, 2546, หน้า 19)

เงินตราชุมชนระบบอิทาเคา ออว์ เมืองอิทาเคาในนิวยอร์ก ระบบออว์ คือ คูปองที่พิมพ์เพื่อให้หมุนเวียนในระบบโดยคณะกรรมการบริหาร 9.5% ของเงินออว์ ที่พิมพ์ออกมาบริจาคให้องค์กรการกุศลของอิทาเคาซึ่งให้บริการแก่ชุมชน 19 หน่วยงาน มีหน่วยเท่ากับ 12 ชั่วโมง 1 ชั่วโมง 30 นาที และ 15 นาที ในช่วงแรกคูปองออว์ถูกแจกผ่านผู้ลงโฆษณาในหนังสือพิมพ์ ทุกคนที่โฆษณาได้รับคูปองเท่ากับ 4 ออว์ การใช้เงินออว์ จำกัดอยู่ในรัศมี 20 ไมล์ จากใจกลางเมือง หนังสือพิมพ์รายปักษ์ซึ่งลงโฆษณาสินค้าและบริการ และรายชื่อบริษัทที่ยินดีรับเงินออว์ ในการซื้อขายหนึ่งหน่วยออว์ มีค่าเท่ากับ 10 ดอลลาร์ และเท่ากับการทำงาน 1 ชั่วโมง ธนาคารท้องถิ่นจะทำการรับฝากเงินออว์ และในการเสนอซื้อขายสินค้าและบริการ ยอมรับทั้งเงินออว์ และดอลลาร์ปกติ (เบอร์นาร์ด ลีตา, 2547, หน้า 327-330)

3. ระบบแลกเปลี่ยนโดยใช้เครดิต

-การค้าแบบหักบัญชี (Account Trade) คือ ระบบการค้าที่คู่ค้าสองฝ่ายมีข้อตกลงกันในการซื้อขายสินค้าด้วยวิธีแลกเปลี่ยนสินค้าโดยทำเป็นสัญญา ยังไม่ต้องชำระเงินตามมูลค่าสินค้าโดยทันที คู่สัญญาต้องบันทึกลูกหนี้/เจ้าหนี้ แลกเปลี่ยนสินค้า มีระยะเวลาสรุปการชำระหนี้ที่เป็นส่วนต่างของมูลค่าสินค้าที่แลกเปลี่ยนเป็นคราว ๆ ตามสัญญา จะชำระเป็นเงินหรือสินค้า หรือแลกเปลี่ยนสินค้าต่อไปตามสัญญา จนกว่าฝ่ายหนึ่งจะบอกเลิกสัญญา การค้าแบบหักบัญชี เป็นการพัฒนาระบบการค้าระหว่างประเทศรูปแบบใหม่ เป็นการขยายตลาด ไม่จำเป็นต้องใช้เงินตราสกุลหลักในการชำระเงิน ซึ่งวิธีนี้รัฐบาลจะรับภาระความเสี่ยงในการทำธุรกรรมการค้าระหว่างประเทศ เพื่อให้เกิดความมั่นใจระหว่างผู้ส่งออกและผู้นำเข้าของไทยกับประเทศคู่ค้าเพราะต้องมีการเปิด L/C โดยธนาคารกลางหรือธนาคารเพื่อการส่งออกและนำเข้าค้าประกัน นอกจากนี้การค้าแบบหักบัญชียังช่วยให้ผู้ประกอบการลดภาระทางการเงิน และช่วยให้เงินสกุลท้องถิ่นมีเสถียรภาพมากขึ้นด้วย โดยขั้นตอนการค้าแบบหักบัญชีมีดังนี้

3.1 ประเทศผู้นำเข้าและผู้ส่งออกตกลงขายสินค้าระหว่างกันโดยรัฐบาลดำเนินการ

3.2 เมื่อประเทศผู้ส่งออกสินค้าแล้ว ประเทศผู้นำเข้าต้องชำระเงินกับธนาคารที่ตกลงกันไว้ในสัญญาเป็นเงินสกุลท้องถิ่น ขณะเดียวกันประเทศผู้ส่งออกต้องยอมรับเงินค่าสินค้าจากธนาคารเป็นเงินสกุลท้องถิ่นของตนด้วย

3.3 ธนาคารกลางหรือธนาคารเพื่อการส่งออกและนำเข้าของทั้งสองประเทศบันทึกบัญชีลูกหนี้/ เจ้าหนี้ แทนการโอนเงินตราต่างประเทศสกุลหนัก

3.4 เมื่อครบกำหนดเวลาหักบัญชีตามที่ตกลงกันไว้ ธนาคารของทั้งสองฝ่ายจะนำบัญชีมาหักลบกลบหนี้ โดยธนาคารประเทศที่มีมูลค่าสินค้าน้อยกว่า (ลูกหนี้) ต้องชำระเงินส่วนที่ขาดให้ธนาคารประเทศที่มีมูลค่าสินค้านำมากกว่า

-การค้าแบบ Offset เป็นการค้าที่ผู้ส่งออกสินค้าบางประเภทที่เกี่ยวข้องกับเทคโนโลยีขั้นสูง ไปยังบางตลาดซึ่งผู้ส่งออกจะใช้ชิ้นส่วนหรือวัตถุดิบหรือการประกอบให้สำเร็จในประเทศผู้นำเข้านั่นเอง โดยเข้าไปร่วมกิจการ เช่น การร่วมสินค้า การศึกษาวิจัยและพัฒนาการผลิตสินค้าเพื่อการส่งออกจนมีเงินตราต่างประเทศมาชำระสินค้าได้ หรือนำสินค้ามาขายคืนก็ได้แล้วแต่จะตกลงกัน มี 5 วิธี ได้แก่ .

- a. การร่วมกันผลิต (Coproduction)
- b. การอนุญาตให้ผลิต (Licensed Production)
- c. การว่าจ้างให้ผลิต (Subcontractor Production)
- d. การลงทุนข้ามชาติ (Oversea Investment)
- e. การถ่ายทอดเทคโนโลยีและฝึกอบรม (Technology Transfer and Training)

-การค้าต่างตอบแทน (Counterpurchase) เป็นเสมือนสัญญาการค้า 2 ฉบับ ส่วนแรกเป็นคำสั่งซื้อที่มีการชำระหนี้เป็นเงินสดหรือเครดิต ส่วนที่สองเป็นสัญญาต่างตอบแทน ซึ่งมูลค่าการค้าต่างตอบแทนอาจแตกต่างกันได้ ตัวอย่างเช่น ผู้ขายสินค้าในประเทศหนึ่งตกลงขายสินค้าให้ผู้ซื้อในต่างประเทศและสัญญาว่าจะซื้อสินค้าจำนวนหนึ่งเป็นการตอบแทนไว้ร้อยละ 40 ของยอดขาย รูปแบบ การค้าต่างตอบแทน (Counterpurchase) ที่มีการใช้มากที่สุด โดยเฉพาะกับประเทศทางยุโรปตะวันออกที่ค้าโดยรัฐบาลกับประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลาย

-เงินตราชุมชนในรูปแบบการทำบัญชี (Community Barter Currency) เป็นรูปแบบการทำบัญชี Credits/ Debits ซึ่งแสดงการแลกเปลี่ยนสินค้า/ บริการ ระหว่างสมาชิกของชมรมระบบนี้เป็นรูปแบบหนึ่งของ Mutual Credit (MCS) ในที่นี้ MCS คือระบบแลกเปลี่ยนชนิดหนึ่งเงินตราที่จะใช้ในการแลกเปลี่ยนจะถูกสร้างขึ้นในช่วงของการแลกเปลี่ยนและจะปรากฏในบัญชีรายรับ รายจ่ายของทั้งสองฝ่ายที่แลกเปลี่ยนกันเช่น ระบบ LET หรือระบบ

Local Exchang Trading Systems สมาชิกในชมรมจะเสนอความต้องการของตนใน Dilectory ส่วนกลางว่า สินค้า/ บริการอะไรบ้างที่ตนเองต้องการซื้อ/ ขาย การแลกเปลี่ยนจะทำการตามราคาที่ตกลงกัน โดยใช้เงินตราท้องถิ่นที่ทั้งสองฝ่ายคิดกันขึ้นมา (Local Virtual Currency) สมาชิกทั้งสองฝ่ายติดต่อพบกัน จัดการแลกเปลี่ยนและบันทึกรายละเอียดลงในบัญชีของตน (ซึ่งหน่วยงานบัญชีส่วนกลางเป็นผู้ดูแล) ประชาชนสามารถแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการกันตามความรู้ ความสามารถ และเวลาที่ตนมี โดยไม่ต้องใช้เงินทางการ (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ และคณะ, 2546, หน้า 19)

-รูปแบบของสินเชื่อบริการแรงงาน (Volunteer Service Credit) เป็นสินเชื่อบริการแรงงาน (Service Credit) หรือ “ธนาคารเวลา” (Time Bank) ระบบนี้ใช้เงินตราเวลาเป็นทางเลือก เช่นระบบ TIME DOLLAR ในสหรัฐฯ ถ้าคนหนึ่งทำงานให้คนอื่นหนึ่งเป็นเวลา 1 ชั่วโมง เขาก็จะได้ 1 TIME DOLLAR ซึ่งจะเก็บไว้ในอนาคตก็ได้ หรือบริจาคให้คนอื่นในชมรมหรือเอาไปซื้อสินค้าและบริการที่มีการเสนอขายกันในชมรมในระบบนี้จะมีธนาคารเวลาคอยทำหน้าที่ประสานงานด้านปริมาณ/คุณภาพ สำหรับสินค้า/บริการ ให้แก่สมาชิกในชมรม (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ และคณะ, 2546, หน้า 21)

-ระบบเครดิตการสงเคราะห์ผู้สูงอายุในญี่ปุ่น ซึ่งเป็นการนำระบบเงินตราเพื่อการดูแลสุขภาพแบบใหม่มาใช้ ในระบบนี้ จำนวนชั่วโมงที่อาสาสมัครใช้ในการช่วยเหลือผู้สูงอายุหรือคนทุพพลภาพในการดำรงชีวิตประจำวันถูกบันทึกอยู่ในสมุดบัญชีของอาสาสมัคร ที่เหมือนกับสมุดบัญชีออมทรัพย์ธนาคาร ต่างกันที่หน่วยวัดค่าเป็นชั่วโมงแทนเงินบาท เครดิตชั่วโมงใช้คู่ไปกับระบบประกันสุขภาพปกติ โดยเครดิตชั่วโมงที่อาสาสมัครได้รับเป็นประกันว่าเขาจะได้รับการดูแลอย่างเดียวกันในยามสูงอายุ หรือจะโอนให้ผู้อื่นภายในหรือภายนอกครอบครัวก็ได้ (เบอร์นาร์ด ลีตา, 2547, หน้า 338-339)

-ระบบทาลาลอค (Tlaloc) ของประเทศเม็กซิโก โดยศูนย์พัฒนาสหกรณ์ (Promocion del Desarrollo Popular A.C.) ซึ่งเป็นหน่วยที่ริเริ่มระบบเงินตราชุมชนทาลาลอค เงินตราในระบบนี้อยู่ในรูปของสมุดเช็คแจกให้กับสมาชิกที่คิดแล้วว่าเชื่อถือได้ สมาชิกจะเขียนเช็คเป็นตัวเลขกลม ๆ เช่น 1, 2, 5, 10, 50 ข้างหลังเช็คแต่ละใบมีช่องสำหรับเซ็นชื่อเพื่อให้คนที่ได้รับเช็คคนแรกเซ็นสลักหลังให้กับคนต่อไป คนใช้เช็คหมุนเวียนแทนเงินตราปกติ บางทีก็มีคนนำเช็คไปที่ศูนย์บริหารระบบเพื่อบันทึกเครดิตของผู้ใช้คนสุดท้าย และหักเครดิตจากบัญชีผู้ออกเช็ค ได้มีการนำรูปแบบของระบบทาลาลอคไปใช้ในชุมชนอื่น ๆ เช่น ระบบเช็ค “คอมโพรมิซอส (Compromises)” ในย่านท็อคทิวโก ในเมืองกิโต ประเทศเอกวาดอร์ (เบอร์นาร์ด ลีตา, 2547, หน้า 340)

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

อภิรัช พันธ์เสน และคณะ (2547) จากโครงการวิจัยและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง ได้ทำการสรุปบทเรียนของระบบแลกเปลี่ยนภายในชุมชนในรูปแบบต่าง ๆ ไว้ดังนี้

กลุ่มพัฒนาชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง บ้านสันติสุข อำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร เป็นกลุ่มที่ใช้การแลกเปลี่ยนชุมชนระบบเงินตราชุมชน ชาวบ้านอำเภอกุดชุมได้เริ่มใช้ระบบนี้ในปี 2543 เรียกว่า “เบี้ยกุดชุม” แต่ได้ถูกระงับจากธนาคารแห่งประเทศไทย จึงได้เปลี่ยนหน่วยเรียกเงินตราชุมชนจาก “เบี้ย” เป็น “บุญ” กลุ่มบ้านสันติสุขเป็นกลุ่มที่มีทุนทางสังคมสูง ชุมชนเชื่อมั่นในแนวคิด พึ่งตนเองและต้องการนำแนวคิดสู่ภาคปฏิบัติแต่ยังไม่มีรูปแบบ จนกระทั่งได้รับการแนะนำช่วยเหลือจากอาสาสมัครต่างประเทศ จึงได้ใช้ระบบเงินตราชุมชนเนื่องจากเป็นระบบที่ใช้สะดวกคล้ายการใช้เงินบาท ทางกลุ่มมีคณะกรรมการบุญบริหาร และเก็บข้อมูลการใช้บุญมีสมาชิก 23 ครอบครัว ได้รับบุญคนละ 100 บุญและต้องส่งคืนเมื่อครบกำหนด มีการจัดตลาดนัดชุมชนให้สมาชิกได้ซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าทุกสัปดาห์ และมีการเชื่อมโยงกับโรงสีชุมชนชมรมรักษัธรรมชาติ บ้านนาไผ่ ทางโรงสีเปิดให้สมาชิกใช้บุญมาซื้อเมล็ด รำ ไปจากโรงสีเพื่อนำไปทำปุ๋ย และทางโรงสีนำบุญไปซื้ออาหารพืชผักจากสมาชิก ซึ่งการใช้ “บุญกุดชุม” จะเป็นการใช้ควบคู่ไปกับเงินบาท และในการตกลงแลกเปลี่ยนสินค้ากันนั้น จะเป็นความพอใจทั้งสองฝ่ายว่าจะใช้ “บุญ” และ “บาท” จำนวนเท่าไรในการแลกเปลี่ยน ไม่มีการกำหนดตายตัว

กลุ่มผู้ผลิตกรงนกและหัวกรง อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา เป็นกลุ่มที่มีการแลกเปลี่ยนในรูปแบบการหักบัญชี อยู่บนพื้นฐานการเป็นชุมชนอิสลามที่มีแนวคิดเรื่องความเป็นพี่น้อง ซึ่งกลุ่มนี้มีองค์ประกอบที่สำคัญคือ สมาชิกในกลุ่มกรงนกมีการรวมกลุ่มเป็นกลุ่มออมทรัพย์และร้านค้าชุมชน กิจกรรมการแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้น เป็นการกำหนดมูลค่าของกรงนกเทียบกับค่าเงินบาทตามราคาของตลาดซึ่งการแลกเปลี่ยนดังกล่าวทำให้เกิดการคล่องตัวของการหมุนเวียนวัตถุดิบและทรัพยากรแรงงานซึ่งกันและกันโดยไม่ต้องแสวงหาเงินบาทมาเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน

กลุ่มรวมน้ำใจเกษตรทฤษฎีใหม่ บ้านหนองสะพังทอง จังหวัดมุกดาหาร เป็นกลุ่มที่ใช้การแลกเปลี่ยนในลักษณะของเงินตราชุมชน โดยกำหนดสื่อกลางของการแลกเปลี่ยนเป็น “คูป้องกัน” ที่สามารถใช้แลกเปลี่ยนสินค้าและบริการภายในสมาชิก มีการใช้ “ทุน” ควบคู่กับเงินบาท ในการแลกเปลี่ยนสินค้าและแรงงานโดยกำหนดให้มีตลาดการแลกเปลี่ยนเพื่อใช้คูป้องกันทุกวันอาทิตย์ มีสมาชิกคอยลงบัญชีการแลกเปลี่ยนสินค้าและแรงงานที่เกิดขึ้น และจ่ายค่าตอบแทนให้กับสมาชิกเป็นคูป้องกันเพื่อใช้ในการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการในชุมชน

กลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา เขตประเวศ กรุงเทพมหานคร เป็นกลุ่มชุมชนมุสลิม มีสมาชิกประมาณ 350 คน ทางกลุ่มได้มีกิจกรรม ประกอบไปด้วย การออมทรัพย์ของแม่บ้านและเยาวชน การจัดสวัสดิการในกลุ่มกิจกรรมอาชีพสร้างรายได้ เช่น ทำน้ำยาปรับผ้านุ่ม น้ำยาล้างจาน ดอกไม้ประดิษฐ์ ตัดเย็บเสื้อผ้าละทำขนม มีร้านค้าชุมชนที่จำหน่ายสินค้าจากนอกชุมชนเป็นหลัก ทางกลุ่มได้มีการทำการแลกเปลี่ยนระบบหักบัญชีที่อยู่บนพื้นฐานของกลุ่ม คือ การช่วยเหลือกัน และกันโดยสมาชิกจะนำสินค้ามาแลกกับของในร้านค้า บนฐานของราคาตลาด และรับหรือจ่าย ส่วนต่างเป็นเงินบาท ร้านค้ามีระบบบัญชีบันทึกการแลกเปลี่ยนของสมาชิกที่นำมาแลกเปลี่ยนเป็นราย ๆ ซึ่งระบบการแลกเปลี่ยนดังกล่าวทำให้เกิดกิจกรรมการแลกเปลี่ยนแรงงานแลกกับสินค้าในร้านค้า เช่น ร้านค้าได้สมาชิกมาช่วยดูแล ทำความสะอาดร้าน ซ่อมแซมร้าน ช่วยบริการการจัดกิจกรรม กลุ่ม การพัฒนาสิ่งแวดล้อมและบำเพ็ญประโยชน์ในชุมชน สินค้าที่แลกกับร้าน เช่น ข้าวสาร ไข่ น้ำปลา

กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์เมืองปราสาท บ้านโนนตากกลาง อำเภอนนสูง จังหวัดนครราชสีมา เป็นกลุ่มในชุมชนชนบทอยู่ห่างจากตัวอำเภอสองประมาณ 10 กิโลเมตร มีการตั้งบ้านเรือนใกล้ชิดกันเป็นชุมชนเช่นเดียวกับชุมชนอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรณานาข้าว มีอาชีพเสริมคือ การเลี้ยงสัตว์และรับจ้าง สภาพพื้นที่ค่อนข้างแห้งแล้ง ดินเค็ม น้ำกร่อย แหล่งน้ำดื่มเงินเพราะขาดการดูแล เกษตรกรมีภาระหนี้สิน คนหนุ่มสาวมีอาชีพรับจ้างในเมืองแบบเข้าไปเป็นลูกจ้างการแลกเปลี่ยนชุมชนเลือกใช้ระบบบัตรแลกเปลี่ยนชุมชน มีวัตถุประสงค์เพื่อออมเงินบาทเพื่อให้เกิดการพึ่งพากันระหว่างสมาชิกเพื่อให้เกิดงานใหม่ สินค้าใหม่ที่ชุมชนไม่ต้องพึ่งพาจากเมือง เพื่อปลดหนี้สินและเพื่อสร้างสวัสดิการให้กับสมาชิก โดยดัดแปลงใช้บัตรพลาสติกที่ใช้แล้ว เช่น บัตรเติมเงินโทรศัพท์เคลื่อนที่ซึ่งมีมากมายในชุมชนมาประทับหรือพิมพ์ทับลงในบัตรที่มีหน่วยเรียกว่า “ใจ” เพื่อให้สอดคล้องกับอุดมการณ์ของโครงการที่ใช้จิตใจเอื้อเฟื้อต่อกัน ในการแลกเปลี่ยนกลุ่มเชื่อมโยงการใช้ “ใจ” กับร้านค้า โรงงานปุ๋ยและศูนย์เด็กเล็กกลุ่ม โดยให้สมาชิกนำข้าวสารหรือมูลโคมาแลกเปลี่ยนเป็นบัตร “ใจ” แล้วนำบัตรใจมาแลกเปลี่ยนเป็นสินค้าอื่นในระบบ จุดเด่นของระบบแลกเปลี่ยนในกลุ่มนี้คือ ทำให้มีการนำของที่มีค่ามากในชุมชนแต่ไม่ได้มีประโยชน์คือ มูลโค มาทำให้เกิดประโยชน์และมีมูลค่าในการแลกเปลี่ยน

กลุ่มทอผ้าวังทอง ตำบลจระเข้สามพัน อำเภอดุสิต จังหวัดสุพรรณบุรี ตำบลจระเข้สามพันมีทั้งหมด 15 หมู่บ้าน ประชากร 2455 ครัวเรือน มีอาชีพหลักคือ การทำไร่ไถ้ออ อาชีพรองคือ การทำสวนผลไม้ ทำนาและทอผ้า ปัจจุบันชาวบ้านยังประสบปัญหาหนี้สินจากการทำการเกษตร

แต่อยู่ในระดับไม่สูงนัก มีการพัฒนาผลิตภัณฑ์ที่หลากหลายมีการบริหารจัดการด้านการตลาดและมีการเชื่อมโยงเครือข่ายในจังหวัดและจังหวัดใกล้เคียง ซึ่งถือเป็นจุดแข็งในการดำเนินการของกลุ่มวังทอง แต่ยังประสบปัญหาในการดูแลสมาชิกและการพัฒนาการทอผ้าไหมให้มีคุณภาพดีขึ้น การแลกเปลี่ยนในชุมชน มีการแลกเปลี่ยนผลผลิตด้านการเกษตร และการแลกเปลี่ยนแรงงานในช่วงที่มีงานบุญต่าง ๆ สำหรับการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน มีการแลกเปลี่ยนกับหมู่บ้านใกล้เคียงที่เอา ผ้าทอมาแลกกับเส้นไหมประดิษฐ์ที่กลุ่มทอผ้าวังทองซื้อโดยตรงจากโรงงาน และเมื่อทอเป็นผืนเสร็จแล้วก็จะนำมาฝากจำหน่ายที่กลุ่มวังทองต่อไป และอีกกรณีเป็นการแลกผ้าทอของกลุ่มผลิตภัณฑ์ เช่น น้ำยาล้างผ้า แชมพูของกลุ่มเครือข่ายอื่นในจังหวัด ปัจจุบันวัฒนธรรมการแลกสินค้ายังคงมีอยู่ โดยการนำผ้าที่ทอเสร็จแล้วมาแลกสินค้าอุปโภคบริโภคที่กลุ่มโดยหักค่าสินค้าผ่านราคาผ้า ซึ่งบางครั้งยังมีเงินเหลือเป็นรายได้แก่ชาวบ้านและยังช่วยลดการใช้เงินสดในการซื้อสินค้าจากชาวบ้านอีกทางหนึ่ง

อุทิศ สังขรัตน์ (2546) ทำการศึกษาเรื่องการแลกเปลี่ยนผลผลิตของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาในสมัยเรือเมล์ (พ.ศ. 2465-2516) โดยมุ่งศึกษาใน 32 ประเด็น คือ ปัจจัยที่มีผลต่อการแลกเปลี่ยนผลผลิตที่นำมาแลกเปลี่ยน และผลกระทบจากการแลกเปลี่ยน ผลการศึกษาพบว่า ปัจจัยที่มีผลต่อการแลกเปลี่ยนผลผลิตคือ ปัจจัยด้านพื้นที่ปัจจัยทางด้านการเมือง การปกครอง ปัจจัยทางด้านการคมนาคม และปัจจัยด้านเครือข่ายความสัมพันธ์

ลักษณะการแลกเปลี่ยนมี 3 ประการคือ การแลกเปลี่ยนสิ่งของและแรงงานโดยกระจายผลผลิตไปยังสมาชิกของชุมชนและการแลกเปลี่ยนแบบเงินตราหรือการค้า โดยผลผลิตที่นำมาแลกเปลี่ยนประกอบไปด้วย ผลผลิตจากป่า ผลผลิตจากการทำนา ผลผลิตจากการทำตาลโตนด ผลผลิตจากการเลี้ยงสัตว์ ผลผลิตทางการประมง ผลผลิตทางด้านหัตถกรรมและผลผลิตเกี่ยวเนื่องอื่น ๆ ซึ่งเป็นผลผลิตที่ได้จากการแปรรูปผลผลิตทุกประเภท ทั้งการแปรรูปอาหาร การนำผลผลิตที่ได้มาประยุกต์ให้เกิดผลผลิตชนิดใหม่ ที่สามารถแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่น ๆ ได้

ผลกระทบจากการแลกเปลี่ยนมี 3 ประการคือ ผลกระทบทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งทำให้การผลิตและการใช้เงินตราขยายตัวมากขึ้น เกิดตลาดนัดแลกเปลี่ยนและร้านค้าเพิ่มขึ้น และผลผลิตมีการกระจายตัวมากขึ้น ผลกระทบทางด้านสังคมวัฒนธรรม เกิดการเคลื่อนตัวของชุมชนและอพยพย้ายถิ่นฐาน เกิดวัฒนธรรมร่วมของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา ระบบเกลือและระบบเครือญาติขยายตัวเป็นวงกว้าง ภาพความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนมีความชัดเจน เกิดค่านิยมนักเลงและค่านิยมทางการศึกษามีมากขึ้นจากการติดต่อแลกเปลี่ยน และผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมจากการขยายตัวของตลาดการแลกเปลี่ยน การคมนาคมและการผลิตมากขึ้น คือ ป่าไม้ สัตว์ป่า และทรัพยากรจากสัตว์น้ำในพื้นที่ลดลงอย่างรวดเร็ว ทะเลสาบสงขลาตื้นเขินขึ้นและเกิดอุทกภัย

ซ้ำซ้อน

สิริเพ็ญ คุ่มอินทร์ (2546) ศึกษาเรื่องบทบาทการค้าแบบหักบัญชีต่อการค้าของประเทศไทย การศึกษามีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาถึงรูปแบบการค้าระหว่างประเทศทั่วไปและการค้าแบบหักบัญชี 2) ศึกษาถึงผลกระทบการดำเนินมาตรการการค้าระหว่างประเทศของไทย โดยศึกษาการค้าแบบหักบัญชีที่ประเทศไทยคาดว่าจะดำเนินการกับประเทศมาเลเซียและเปรียบเทียบกับประเทศอื่นที่มีข้อตกลงการค้าแบบหักบัญชี จากการศึกษาพบว่า การค้าระหว่างประเทศมีธุรกิจทางการเงินที่สำคัญ 2 ประเภท คือ การค้าระหว่างประเทศระบบแบบปกติหรือระบบที่มีการชำระสินค้าด้วยเงินตราและการค้าต่างตอบแทนหรือระบบการค้าระหว่างประเทศที่มีการชำระค่าสินค้าโดยไม่ใช้เงินตรา การค้าหักบัญชีเป็นการค้าระบบปกติที่มีรูปแบบการชำระเงินค่าสินค้าโดยผ่านตัวแทน หักบัญชี ระหว่างสองฝ่าย (Clearing Agent) หรือหลายฝ่าย (Bilateral Payment Arrangement: BPA) (Multilateral Payment Arrangement) หรือการค้าระบบหักบัญชีระหว่างธนาคารเพื่ออำนวยความสะดวกทางการค้า (Trade Facilitation) ดำเนินการโดยธนาคารกลาง หรือธนาคารที่ได้รับมอบหมายจากประเทศคู่ค้า ทำข้อตกลงการค้าแบบหักบัญชีที่ทำให้ไม่ต้องชำระเงินระหว่างกันในพื้นที่ที่ซื้อสินค้า แต่ลงบันทึกมูลค่าซื้อขายในบัญชีเมื่อครบกำหนดระยะเวลาที่ตกลงกันธนาคารทั้งสองประเทศจะหักลบกลบหนี้ระหว่างกัน และลูกหนี้จะชำระเฉพาะส่วนต่างของมูลค่าการค้า รัฐบาลต้องเข้ามามีส่วนรับภาระความเสี่ยงทางการค้าจากกรณีที่อัตราแลกเปลี่ยนมีการเปลี่ยนแปลง

ในปี 2545 ประเทศไทยได้ลงนามในบันทึกความเข้าใจว่าด้วยการค้าแบบหักบัญชีและบันทึกการหารือร่วมกันว่าด้วยการค้าแบบหักบัญชีกับกับประเทศคู่ค้ามาแล้ว 9 ประเทศ ได้แก่ มาเลเซีย ฟิลิปปินส์ อินโดนีเซีย ปากีสถาน ปาปัวนิวกินี เกาหลีเหนือ ซิมบับเว สหภาพพม่า และบังคลาเทศ โดยธนาคารเพื่อการส่งออกและนำเข้าแห่งประเทศไทยที่มีข้อจำกัดทางด้านกฎหมายแต่การค้าแบบหักบัญชียังไม่มีดำเนินการอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรม เนื่องจากสัดส่วนมูลค่าสินค้าในการแลกเปลี่ยน ข้อจำกัดทางด้านกฎหมายและภาระความเสี่ยงจากอัตราแลกเปลี่ยน